

TOBE KOMPONENTLI MURAKKAB SINTAKTIK QURILMALARNING STRUKTUR XUSUSIYATLARI

*A.Ibayev,
SamDChTI o'qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada murakkab sintaktik qurilmalar va ularning struktur tahlili derivatsion aspekta amalga oshirilgan. Bunda MSQning derivatsion jarayonini BI (bevosita ishtirokchilar) guruhiga ajratib, shajara usulida ko'rib chiqilgan. Nazariy fikrlar ingliz va o'zbek tilidagi misollar bilan asoslangan.

Kalit so'zlar: MSQ, operator, operand, derivat, BI metodi, kontakt bog'lanish, distant boglanish.

Ma'lumki, murakkab sintaktik qurilmalarni tilshunoslar mustaqil sintaktik birlik sifatida talqin qilishadi va ularning quyidagi xususiyatlarini ajratib ko'rsatishadi:

1. MSQlar sodda gapda ifoda etib bo'lmaydigan bitta umumiy yoki bir nechta fikr ifodasini beradi;
2. Uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi munosabatlar o'ziga xosdir hamda hokim va tobelik munosabatning ifodalanishi bilan xarakterlidir;
3. Tobe komponentli MSQlarning qismlari o'rtasidagi bog'lanish bir tomonlama, ikki tomonlama yoki o'zaro muvozanatlashgan xususiyatga ega;
4. MSQ komponentlari o'rtasidagi bog'lanish vositalari sifatida bog'lovchilar va korrelyatorlar (bog'lovchi o'rnidagi boshqa vositalar)ni qayd etish mumkin;
5. MSQ komponentlari turli xil o'ziga xos kompozitsion xususiyatlarga ega. Mazkur xususiyatlar ularni boshqa sintaktik birliklar bilan formal-funksional jihatdan qiyoslaganda yaqqol ko'zga tashlanadi.
6. Tobe komponentli MSQlar yopiq strukturaliligi bilan ajralib turadi. Masalan, ikki komponentli tobe munosabatli MSQlar tarkibiga yana bir yoki bir

nechta predikativ birliklarning qo‘shilishi mazkur tobe komponentli MSQni teng munosabatli MSQga yoki makromatnga aylantirishi mumkin.

7. Tobe komponentli MSQlarni teng komponentli MSQlardan yana bir farqli jihati shundaki, ularda parallel munosabatning kuzatilmasligidadir¹.

8. Derivatsion nuqtai nazardan, tobe komponentli MSQlarda biz teng komponentli MSQlardan farqli o‘laroq, dubloperator hamda polioperatorlik xususiyatlarni kuzatamiz.

9. Tobe komponentli MSQlarning operandlari o‘rtasida funksional tenglik kuzatilmaydi.

Darhaqiqat, tobe komponentli MSQlar bir butun yagona sintaktik birlikni tashkil qiladi. Derivatsion aspektda tahlil qiladigan bo‘lsak ham bitta derivat sifatida olib qaraymiz:

1. *Shu payt gurs-gurs oyoq tovushlari eshitilib, oldin saroybon, uning orqasidan ovlarda kabobpazlik qiladigan baqaloq bakovul ko‘rindi (O.Yoqubov. Ulug‘bek xazinasi).*

2. *Having applied diligence and patience to the matter, Tom soon acquired the necessary skill and walked down the street even faster (Mark Twain. The Adventure of Tom Sawyer).*

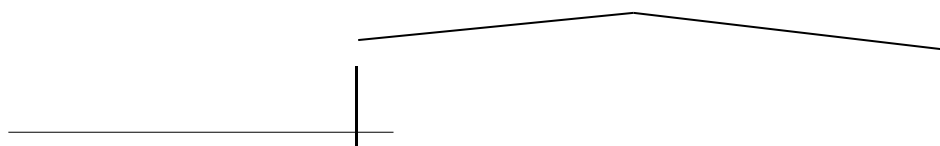
Ravshanki, MSQ tarkibidagi komponentlar tayyor holdagi derivatni taqozo etadi. Ammo ularni MSQ tarkibida olsak, operand vazifasida kelishi izoh talab qilmaydi.

Buni MSQning derivatsion jarayonini BI (bevosita ishtirokchilar) guruhiga ajratib, shajara usulida ko‘rib chiqsak, yaqqol ko‘zga tashlanadi:

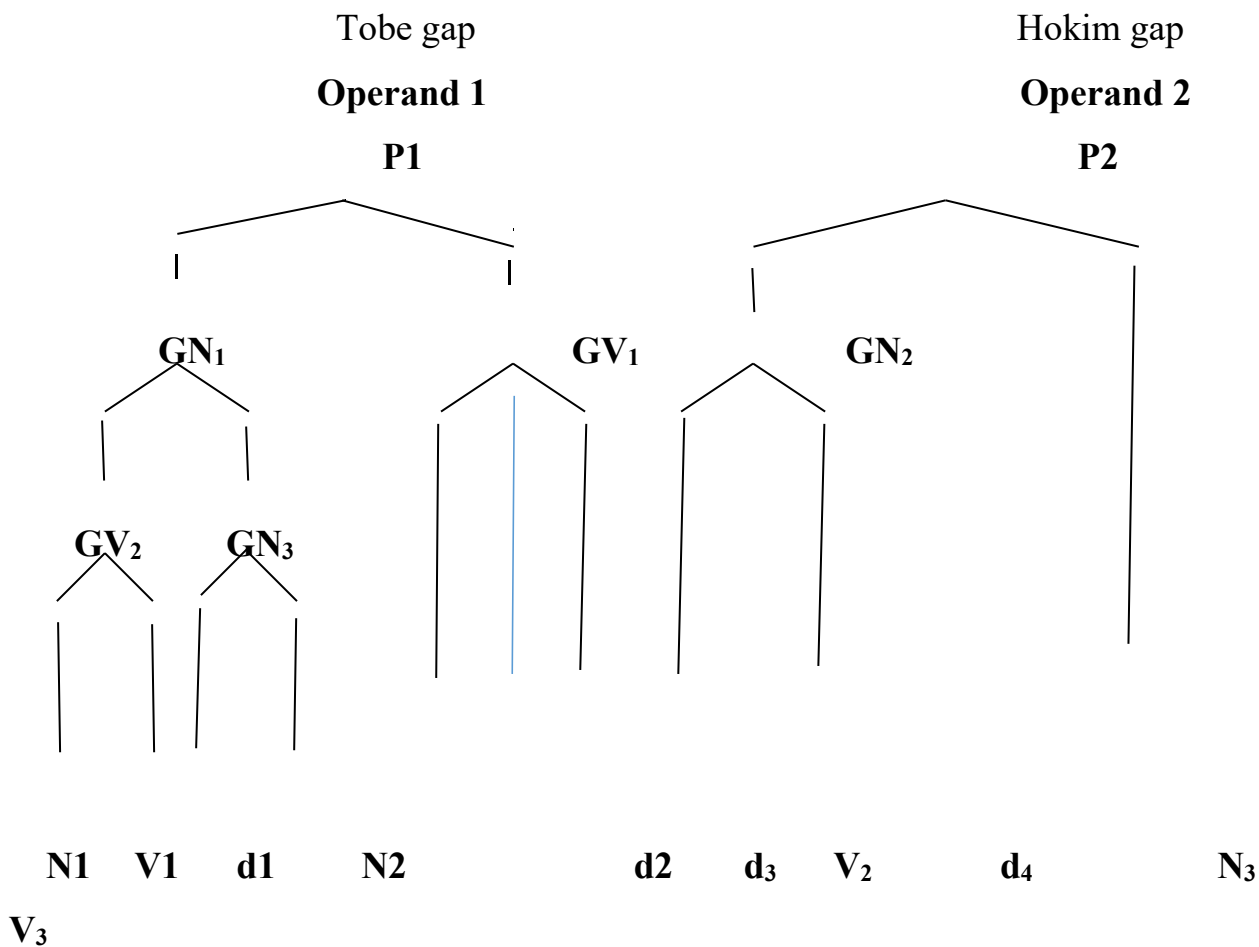
1. *Po‘lat qoplangan zalvorli eshik asta g‘ichirlab ochilgach, qorong‘i bo‘shliq ko‘rindi (O.Yoqubov. Ulug‘bek xazinasi).*

Keltirilgan misolning analizi quyidagicha amalga oshadi:

Murakkab sintaktik qurilma (mikromatn)

¹. Qarang: Зиброва Н.В. Сложноподчинённые предложения в аспекте понятия синтаксического поля. Автореф. канд.дис. – Елец, 2008. – С.8-9.

Keltirilgan sxemaga nazar tashlasak, sintagmatik qatorda birlashgan paradigmalar derivatsiya operandlari sistemasini tashkil qilayotganligini, ular esa, o‘z navbatida, MSQ shaklidagi derivat sistemasini hosil qilganligini guvohi bo‘lamiz. Buni quyida keltirilgan sintezli formulada ham ko‘rishimiz mumkin:

$$\mathbf{N1 + V1 = GV_2}$$

$$\mathbf{d1 + N2 = GN_3}$$

$$\mathbf{GV_2 + GN_3 = GN_1}$$

$$\mathbf{d2 + d3 + V2 = GV_1}$$

$$\mathbf{d4 + N3 = GN_2}$$

$$\mathbf{GN_1 + GV_1 = P_1 \text{ (operand)}}$$

$$\mathbf{GN_2 + V_3 = P_2 \text{ (operand)}}$$

$$\mathbf{P_1 + P_2 = D \text{ (derivat)}}$$

Guvohi bo'lganimizdek, eng oxirgi bosqichda katta sistema, derivat hosil bo'lmoqda. Umuman olganda, MSQ sistemasi to'g'ridan-to'g'ri so'z shakllaridan yig'ilmaydi, balki ketma-ket, ierarxik ravishda quriladi: uning qismlari oddiy, "qurilish" bloklariga birlashtirilgan, katta bloklar ushbu bloklardan butun hosila bitta blok sifatida taqdim etilgunga qadar qurilgan².

Shuni ham alohida ta'kidlash joizki, so'zlarning sintagmatik qator sathida bog'lanishi, avvalo ularning o'z morfemalari bilan bog'lanishi doirasida yuzaga keladi. Boshqacha aytganda, birinchi navbatda, morfema va so'zlar o'z ob'ektlari sathida sintaktik bog'lanadi. Keyin esa gap yoki MSQ doirasida sintagmatik chiziq bo'ylab sintaktik aloqaga kirishadi.

Shunisi xarakterliki, jumla tarkibida so'zlar o'zaro kontakt hamda distant bog'lanishda bo'ladi³. Kontakt bog'lanishda so'zlar o'zaro bevosita bog'lanishda bo'ladi. Masalan:

He opened the door.

Mazkur gapda *opened the door* birikmasining komponentlari o'zaro bevosita bog'lanishda ekanligi ko'zga tashlanadi.

Shu bilan birga, so'zlar distant bog'lanishda ham bo'lishi mumkin. Bunday bog'lanishda so'zlar o'zaro bevosita bog'lanmaydi, balki gapdagi ikki komponent o'rtasida uchinchi komponent ham mavjud bo'ladi:

He opened the iron door.

Ko'ranadiki, *opened the iron door* birikmasida *opened* hamda *door* so'zlari o'rtasida *the iron* so'zi turib, *opened* va *door* so'zlarining distant bog'lanishini ta'minlayapti.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Зиброва Н.В. Сложноподчинённые предложения в аспекте понятия синтаксического поля. Автореф. канд.дис. – Елец.2008. – С.8-9.

2. Турниязова, Ш. (2022). Матн деривациясида инкор ва тасдиқ сўзларнинг ўрни. *Zamonaviy lingvistik tadqiqotlar: xorijiy tajribalar, istiqbolli izlanishlar va tillarni o'qitishning innovatsion usullari*, (1), 81-83.

² Метод непосредственно составляющих. Трансформационный метод. <https://megaobuchalka.ru/2/38193.html>.

³ Qarang: Turniyozov N., Turniyozova K., Xayrullayev X. *Struktur sintaksis asoslari*. Toshkent: 2009. – B.74.

3. Nigmatovna, T. S. (2022). TEXT IS A HIGH-LEVEL SYNTACTIC UNIT. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(5), 263-269.

4. Nigmatovna, T. S. (2022). THE PROBLEM OF TEXT AND SYNTACTIC DERIVATION. *EPR International Journal of Research and Development (IJRD)*, 7(4), 213-217.

5. Turniyozov, N., Turniyozova, K., & Xayrullayev, X. (2009). *Struktur sintaksis asoslari*. Toshkent.:«Fan, 131.

6. Khayrullaev, K. Z. (2001). The relation of word, word composition and sentence to the predicativeness. Abstract of candidate dissertation.–Tashkent.

7. Bushuy, T., & Khayrullaev, K. (2022). LIFE OF WORD DURING CORONAVIRUS. *Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture*, 2(8), 19-28.

8. Zayniyevich, X. X. (2022). TUB STRUKTURALI PARATAKTIK QURILMALARNING SINTAKTIK SHAKLLANISHI. *PEDAGOGS jurnali*, 11(2), 129-140.

9. Хайруллаев, Х. (2018). Нутқ бирликларининг иерархик муносабати хусусида айрим мулоҳазалар. *Иностранная филология: язык, литература, образование*, 3(1 (66)), 43-49.

10. Хайруллаев, Х. (2017). Яна нутқнинг минимал бирлиги ҳақида ёки гап ва жумла масаласи хусусида. *Иностранная филология: язык, литература, образование*, 2(4 (65)), 25-29.